

Spis treści

Wykaz skrótów.....	15
Wprowadzenie.....	17

Rozdział I

Starotestamentowa tradycja liturgiczna.....	33
1. Trzy sfery modlitewne tradycji żydowskiej.....	34
2. Nabożeństwa świątynne.....	34
2.1. Cykl dobowy.....	35
2.2. Modlitwy świątynne.....	36
2.2.1. Słuchaj Izraelu – Szema Israel.....	36
2.2.2. Modlitwy świątynne związane z „Szema Israel”.....	37
2.2.3. Psalm (Tehilim) w tradycji starotestamentowej.....	39
2.2.4. Różnica w numeracji psalmów.....	41
3. Nabożeństwa domowe.....	41
3.1. Nabożeństwa-modlitwy indywidualne.....	42
3.2. Nabożeństwa związane z posiłkiem.....	42
3.2.1. Tradycja codziennej wieczerzy.....	42
3.2.2. Sobotnia wieczerza.....	45
3.2.3. Wieczerza paschalna.....	46
4. Nabożeństwa synagogalne.....	48
5. Pozostałe elementy żydowskiej praktyki liturgicznej.....	48

Rozdział II

Praktyka liturgiczna Kościoła pierwszych czterech wieków.....	51
1. Źródła informacji o najstarszej praktyce liturgicznej.....	51
1.1. „Didache”.....	53
1.2. „Apologia” św. Justyna.....	54
1.3. „Tradycja Apostolska” Hipolita Rzymskiego.....	54
1.4. „Testament Pana Naszego Jezusa Chrystusa”.....	57
1.5. „Didaskalia Apostolskie”.....	58
1.6. „Euchologion Serapiona”.....	58
1.7. „Konstytucje Apostolskie”.....	60
1.8. „Pielgrzymka do miejsc świętych”.....	63
2. Modlitwa pierwszych chrześcijan.....	63
2.1. Osoby sprawujące nabożeństwa w okresie apostołskim.....	63
2.2. Miejsce modlitw.....	65
2.2.1. Rozwój architektury sakralnej w IV wieku – rotundy i bazyliki.....	74
2.2.2. Bazylika Zmartwychwstania w Jerozolimie w IV wieku.....	75
2.3. Czas modlitwy.....	77

2.3.1. Podział czasu w okresie wczesnochrześcijańskim	78
2.4. Cykl dobowy	80
2.4.1. Dobowy cykl nabożeństw w praktyce miejskiej IV w.	83
2.4.2. Monasterskie nabożeństwa cyklu dobowego	87
2.4.3. Praktyka egipska.....	87
2.4.4. Praktyka palestyńska.....	88
2.4.5. Praktyka antiocheńska.....	88
2.4.6. Praktyka kapadocka	89
2.5. Cykl tygodniowy	90
2.5.1. Niedziela – dzień święty	92
2.6. Roczny cykl nabożeństw	93
2.6.1. Pascha i post.....	95
2.6.1.1. Świątowanie Paschy w IV wieku.....	96
2.6.1.2. Tydzień paschalny.....	97
2.6.2. Wielki Post	98
2.6.2.1. Katechumenat.....	100
2.6.2.2. Pokajanie	101
2.6.2.3. Wielki Tydzień	102
2.6.3. Boże Narodzenie.....	106
2.6.4. Epifania – Chrztost Pański	108
2.6.5. Spotkanie Pańskie.....	108
2.6.6. Podwyższenie Krzyża Pańskiego i wspomnienie odbudowy świątyni Zmartwychwstania	109
2.6.7. Wniebowstąpienie Pańskie	110
2.6.8. Pięćdziesiątnica i związany z nią post	110
2.6.9. Pamięć świętych.....	113
3. Nabożeństwa w Kościele pierwszych wieków	118
3.1. Eucharystia.....	119
3.1.1. Fundament tradycji liturgicznej na podstawie Ewangelii i 1 Kor 11	120
3.1.1.2. Świadczenie o Eucharystii zapisane przez apostołów.....	122
3.1.2. Modlitwa eucharystyczna w „Apologii” św. Justyna.....	124
3.1.3. Liturgia „Tradycji Apostolskiej”	125
3.1.4. Rozwój modlitwy anaforalnej.....	126
3.1.5. Modlitwa eucharystyczna „Testamentu Pana naszego Jezusa Chrystusa”	127
3.1.6. Eucharystia „Konstytucji Apostolskich”	129
3.2. Eucharystia w IV w.....	133
3.2.1. Syryjska Liturgia św. Klemensa Rzymskiego – „liturgia klementyńska”	137
3.2.2. Syryjska Liturgia ap. Jakuba.....	138
3.2.3. Liturgie aleksandryjskie.....	141
3.2.4. Aleksandryjska Liturgia ap. Marka	142
3.2.5. Nestoriańska Liturgia Addaja i Marięgo.....	144
3.2.6. Bizantyjskie Liturgie św. Jana Chryzostoma i św. Bazylego Wielkiego.....	146
3.2.7. Liturgia ormiańska	151
3.2.8. Liturgie zachodniej tradycji liturgicznej	153
3.2.9. Liturgia rzymska.....	153
3.2.10. Liturgia afrykańska	157
3.2.11. Liturgia mediolańska	158
3.2.12. Liturgia gallikańska.....	158

3.2.13. Liturgia mozarabska – hiszpańska – wizygocka	159
3.2.14. Liturgia angielska	160
3.3. Proskomidia w IV wieku.....	160
3.4. Agapa	164
3.4.1. Agapa i Eucharystia.....	166
3.5. Uświęcenie wieczoru i poranku – rozwój wieczerni i jutrzni.....	169
3.5.1. Jutrznie „Testamentu Pana naszego Jezusa Chrystusa”	169
3.5.2. Nabożeństwo poranne i wieczorne w „Konstytucjach Apostolskich”	172
3.5.3. Nabożeństwo wieczorne w opisie Egerii.....	175
3.6. Nabożeństwa godzin.....	176
3.6.1. Nabożeństwo pierwszej godziny	177
3.7. Czuwania.....	178
4. Rozwój praktyki modlitewnej i pierwsza reforma liturgiczna.....	180
4.1. Modlitwa za zmarłych.....	182
4.2. Litja	183
4.3. Ektenie.....	184
4.4. Katechumeni i pokutujący	184
4.5. Pierwsza reforma liturgiczna – postanowienia Soboru w Laodycei.....	187
5. Pismo Święte i hymnografia	191
5.1. Pismo Święte.....	191
5.2. Hymnografia.....	196
5.2.1. „Psalterz”	196
5.2.2. Pieśni biblijne.....	198
5.2.3. Nowa hymnografia.....	200
5.3. Modlitwy	204
6. Dwie drogi rozwoju praktyki liturgicznej w IV w. – tradycja monasterska i miejska.....	206
6.1. Praktyka monasterska	208
6.1.1. Pustelnicza praktyka modlitewna	208
6.1.2. Tradycja mnichów anachoretów.....	210
6.1.3. Praktyka modlitewna mnichów w monasterach cenobitycznych	211
6.1.4. Nowe elementy praktyki cenobitycznej w Palestynie	214
6.1.5. Praktyka cenobityczna w Małej Azji – reguły św. Bazylego Wielkiego.....	216
6.2. Liturgiczna tradycja miejska.....	216

Rozdział III

Formowanie pełnych cykli liturgicznych tradycji jerozolimskiej i konstantynopolańskiej – V-XI w.219

1. Dwa centra rozwoju tradycji liturgicznej na Wschodzie – Jerozolima i Konstantynopol.....	221
1.1. Palestyńska tradycja liturgiczna.....	222
1.1.1. Praktyka liturgiczna Ławry św. Sawy Uświęconego.....	222
1.1.2. Tradycja liturgiczna katedry w Jerozolimie.....	227
1.1.2.1. „Typikon Zmartwychwstania” – (Τυπικὸν τῆς Ἀναστάσεως, cs. святогробский типикон, TypANAST)	227
1.1.2.2. Wpływ Typikonu Zmartwychwstania na praktykę monasterską	229
1.2. Pozostałe monasterskie tradycje liturgiczne.....	229
1.2.1. Opowieść o wizycie Jana Moschosa i św. Sofroniusza na Synaju.....	229

1.2.2. Praktyka mnichów „nieśpiących”	232
1.2.3. Reguła 24 godzin	232
1.3. Tradycja konstantynopolińska	233
1.3.1. Rękopisy opisujące liturgiczną tradycję katedralną.....	236
1.3.1.1. Najstarsze „Euchologiony” – sprzed okresu ikonoklazmu.....	237
1.3.1.2. „Euchologiony” po okresie ikonoklazmu.....	239
1.3.1.3. Typikony tradycji katedralnej	239
1.3.1.4. Kryteria określania rękopisów jako redakcji katedralnej	241
1.3.2. Zmiany w architekturze świątyń po okresie ikonoklazmu i ich wpływ na rozwój praktyki liturgicznej	241
1.3.3. pływ tradycji katedralnej na liturgie Kościoła prawosławnego – bizantynizacja liturgii	243
1.3.4. Schyłek tradycji katedralnej.....	244
2. Cykle modlitewne.....	246
2.1. Dobowy cykl nabożeństw	246
2.1.1. Cykl dobowy palestyńskiego „Horologionu”	247
2.1.1.1. Palestyński cykl dobowy w VIII-IX w. – monasterska tradycja modlitewna – „Horologion” z Synaju	249
2.1.2. Bizantyjski cykl dobowy – tradycja redakcji katedralnej.....	250
2.1.2.1. Śpiewny porządek	251
2.1.2.2. Trzy antyfony.....	253
2.1.3. Cykle dobowe innych tradycji	254
2.1.3.1. Cykl dobowy nabożeństw na Zachodzie.....	256
2.1.4. Zakończenie formowania dobowego cyklu nabożeństw	257
2.2. Tygodniowy cykl nabożeństw	258
2.2.1. „Oktoechos” – formowanie się pełnego cyklu tygodniowego	258
2.3. Roczny cykl nabożeństw	261
2.3.1. Święta w cyklu rocznym w V w.	262
2.3.2. Posty czterech pór roku – V w.	264
2.3.3. Święta cyklu rocznego w VI w.	265
2.3.4. Okres Wielkiego Postu w praktyce jerozolimskiej VII w.	266
2.3.5. Święta cyklu rocznego w VIII w.	267
2.3.6. Konstantynopolińska praktyka okresu Triodionu.....	268
2.3.7. Spisy świętych w tradycji katedralnej.....	270
2.3.7.1. „Synaksarion” cesarza Bazylego II Bułgarobójcy	272
2.3.7.2. Przyporządkowanie dni pamięci świętych	272
3. Nabożeństwa.....	274
3.1. Rozwój nabożeństwa eucharystycznego – charakterystyka Liturgii w rękopisach V-XI w.	274
3.1.1. Liturgia VI w.	274
3.1.2. Schemat Liturgii w VII w.	276
3.1.3. Liturgia w VIII w.	277
3.1.4. Katedralna redakcja Liturgii św. Jana Chryzostoma i Liturgii św. Bazylego Wielkiego z X w.	279
3.1.4.1. Liturgia św. Bazylego Wielkiego z X w.	280
3.1.4.2. Liturgia św. Jana Chryzostoma z X w.	282
3.1.5. Początek Liturgii na podstawie źródeł XII wieku.....	283
3.1.6. Późniejsze zmiany w schemacie nabożeństwa	286
3.1.7. Nowe elementy liturgii i ich rozwój.....	287

3.1.7.1. Prothesis i proskomidia.....	287
3.1.7.2. Antyfony i tropariony liturgii.....	292
3.1.7.3. Modlitwy antyfonów	293
3.1.7.4. Jednorodzony Synu (cs. <i>Единородный Сыне</i>)	294
3.1.7.5. Ektenia na liturgii.....	296
3.1.7.6. Trisagion na liturgii.....	297
3.1.7.7. Elementy związane z trisagionem.....	298
3.1.7.8. Struktura czytań Pisma Świętego w czasie Liturgii	299
3.1.7.9. Wielkie wejście liturgii	301
3.1.7.10. Symbol Wiary.....	304
3.1.8. Ceremoniał liturgii – zwyczaj zamknięcia drzwi	305
3.2. Jutrznia tradycji palestyńskiej.....	308
3.2.1. Jutrznia „Typikonu” Bazyliki Zmartwychwstania Pańskiego w Jerozolimie	309
3.3. Jutrznia redakcji konstantynopolińskiej.....	310
3.4. Nabożeństwa godzin tradycji palestyńskiej.....	313
3.5. Nabożeństwa godzin tradycji katedralnej	314
3.6. Nabożeństwo dla przyjęcia Darów – nabożeństwo typika tradycji palestyńskiej.....	316
3.7. Tritoeitki.....	317
3.8. Liturgia uprzednio poświęconych Darów	319
3.9. Wieczernia tradycji palestyńskiej	324
3.9.1. Wieczernia „Typikonu” Bazyliki Zmartwychwstania.....	325
3.10. Wieczernia redakcji katedralnej	325
3.11. Powieczерze tradycji palestyńskiej.....	328
3.12. Nabożeństwo o północy w tradycji palestyńskiej i konstantynopolińskiej.....	329
3.13. Czuwanie Palestyny i Konstantynopola – Agrypnia i Pannihida (Pannihis).....	330
3.14. Litja katedralnej tradycji i jej wpływ na początkowe elementy liturgii	333
3.14.1. Litja a liturgia.....	335
4. Hymnografia.....	336
4.1. „Psałterz liturgiczny” w tradycji palestyńskiej.....	337
4.1.1. Struktura palestyńskiego „Psałterza” – system katyzm	338
4.2. „Psałterz” konstantynopoliński – „Antyfonarion”	341
4.2.1. Schemat śpiewu „Psałterza” konstantynopolińskiego	342
4.3. Ciche modlitwy	343
4.4. Tropariony i stychyry	346
4.5. Kondakiony	347
4.5.1. Akatyst Zwiastowania.....	349
4.6. Kanony	350
4.7. System ośmiu tonów.....	353
5. Próba oceny zmian tradycji liturgicznej w praktyce palestyńskiej i konstantynopolińskiej.....	354

Rozdział IV

Zakończenie formowania cykli liturgicznych – kompletne „Typikony”

1. Studyjska tradycja liturgiczna.....	359
--	-----

1.1. Monaster św. Teodora i początki nowej reguły liturgicznej.....	360
1.2. Dobowy cykl nabożeństw za czasów św. Teodora	365
1.3. Reguły czasów św. Teodora – Ipotiposis i Diatiposis	365
1.3.1. Schemat „Ipotiposis” i „Diatiposis”	368
1.4. Rok liturgiczny w praktyce liturgicznej św. Teodora Studyty	370
1.4.1. „Kanonariony synajskie”	371
1.5. Kompletne, tzw. ktitorskie „Typikony”	373
1.5.1. „Typikony” konstantynopolitańskie.....	374
1.5.1.1. Typikon patriarchy Aleksego	374
1.5.1.2. „Typikon monasteru Bogurodzicy Ewergetydy” (TypEWERG)	377
1.5.1.3. Pozostałe „Typikony” konstantynopolitańskie.....	360
1.5.2. „Typikony” gruzińskie i atoskie	382
1.5.3. „Typikony” południowo-italiańskie.....	383
1.5.3.1. Stara tradycja kalabryjska – „Typikon” monasteru Grottaferrata (TypGROT).....	384
1.5.3.2. Tradycja kalabryjsko-sycylijska.....	386
1.5.3.3. Tradycja Apulii (Otranto).....	387
1.5.4. Synaksariony tradycji studyjskiej.....	388
1.6. Nabożeństwa fundatorskich „Typikonów” studyjskich.....	389
1.6.1. Wieczernia.....	390
1.6.2. Powieczерze.....	391
1.6.3. Nocne nabożeństwo 12 psalmów – nocne godziny.....	392
1.6.4. Trzyzęściowe powieczерze.....	393
1.6.5. Nabożeństwo o północy	394
1.6.6. Jutrznia.....	395
1.6.7. Czytania wieczerni i jutrzni.....	398
1.6.8. Nabożeństwa godzin.....	402
1.6.9. Charakterystyczne reguły „Typikonu” studyjskiego w okresie Wielkiego Postu.....	404
1.6.10. Nabożeństwa okresu paschalnego	408
1.6.11. Charakterystyczne elementy nabożeństw cyklu synaksarionów	410
1.7. Schyłek tradycji studyjskiej.....	411
2. Formowanie się pełnego cyklu rocznego	412
2.1. „Triodion”	412
2.2. Słowiańskie redakcje „Triodionu”	416
2.3. „Minieja” – zakończenie formowania się rocznego cyklu nabożeństw	416
3. Praca nad ujednoliceniem tradycji liturgicznych – igumen Nikon z Czarnej Góry	418
3.1. „Taktikon” igumena Nikona z Czarnej Góry	420
3.2. Różnice pomiędzy tradycją studyjską a palestyńską.....	421
3.3. Schemat „Taktikonu”	422
4. „Typikony jerozolimskie” (sabaickie) – monastycyzm neopalestyński	426
4.1. Neopalestyńska tradycja w Jerozolimie	428
4.2. Neopalestyńska tradycja w Bizancjum.....	429
4.3. „Typikon neopalestyński” na św. Górze Atos.....	430
4.3.1. Reguły patriarchy Filoteusza – „Diataksis”	431
4.3.2. Kompletny „Typikon Nikodema”	433

4.3.2.1. Struktura „Typikonu Nikodema”, według najstarszej zachowanej redakcji (Belgradzka Publiczna Biblioteka nr 6)	434
4.3.2.2. Typikon Nikodema zachowany w rękopisie z 1372 roku.....	435
4.3.3. „Typikon” monasteru Kutlumus – XVI w.....	436
4.4. Dalsze rozpowszechnienie „Typikonu neopalestyńskiego”.....	437
4.5. Charakterystyka nabożeństw cyklu dobowego „Typikonu neopalestyńskiego”.....	438
4.5.1. Plan typikonów neopalestyńskich.....	439
4.5.2. Regulacje „Typikonu” dotyczące sprawowania liturgii	441
4.5.3. Wieczernia.....	442
4.5.4. Jutrznia.....	443
4.5.5. Całonocne czuwanie	444
4.5.6. Nabożeństwa godzin w „Typikonie neopalestyńskim”.....	445
4.5.6.1. Nabożeństwo pomiędzy godzinami	446
4.5.7. Powieczерze.....	446
4.5.8. Nabożeństwo o północy	447
4.5.9. Nabożeństwo typika.....	448
4.6. Kalendarz liturgiczny w tradycji jerozolimskiej	449
4.6.1. Posty	450
4.6.1.1. Nabożeństwa Wielkiego Postu w tradycji jerozolimskiej.....	450
4.6.1.2. Post filipowy	451
4.6.1.3. Post przed świętem Zaśnięcia Matki Bożej.....	451
4.6.2. Klasyfikacja świąt.....	452
4.7. Rozdziały Marka	455
5. „Typikon” w tradycji słowiańskiej.....	457
5.1. „Typikon neopalestyński” na Rusi	460
5.1.1. „Oko cerkiewne”.....	462
5.1.2. Dalszy rozwój „Typikonu neopalestyńskiego” na Rusi	463
5.2. Inne tradycje liturgiczne na Rusi.....	463
5.2.1. Reguła skitów	464
5.2.2. „Typik św. Genadiusza arcybiskupa Wielkiego Nowgorodu”	465

Rozdział V

Drukowane „Typikony” i ich współczesne redakcje.....	467
1. Tradycja grecka.....	467
2. Tradycja słowiańska.....	471
Zakończenie – współczesna tradycja liturgiczna Kościoła prawosławnego	473
Bibliografia	477
Indeks rzeczowy.....	489
Summary	